

WYBRANE HISTORIE KARTOFLA — FRYDERYK II I ZIEMIE POLSKIE OD XVII DO POŁOWY XIX STULECIA

Ziemniak, Kartoffel; *Solanum tuberosum* L. (rodzina: Psiankowate, *Solanaceae*); ang.: Potato; franc.: Pomme de Terre, Patate, Truffe; niem.: Kartoffel; ros.: Паслён клубненосный, Картофель [...]” (Podbielkowski 1985, 408), a także 土豆 i 山芋 w tradycyjnym języku chińskim (<https://translate.google.pl/?hl=pl&tab=wT#pl/zh-TW/ziemniak>). Ziemniaki stanowią trzecią, pod względem wielkości spożycia, roślinę po ryżu i pszenicy. Ponad miliard ludzi na kuli ziemskiej spożywa je, a ich globalna produkcja wynosi ponad 300 mln ton rocznie. Roślina ta ma ogromne znaczenie w kontekście wzrostu populacji ludzkiej i pojawiających się w związku z tym klęsk głodu. *Solanum tuberosum* jest przykładem „nowoczesnej żywności”, której zalety wynikają z: wysokiej energetyczności, łatwości produkcji i nieskomplikowanych metod przygotowania do spożycia. Dlatego też w celu dalszego propagowania jego uprawy International Potato Center — mający swoją główną siedzibę w Limie — posiada w swoim banku genów ponad 7000 jego odmian rodzimych i dziko żyjących (zob. CIP). Ziemniaki „Uprawiane są na całym świecie, ale na Europę przypada ok. 40% światowej produkcji, [...] Koncentracja światowego handlu ziemniakami jest jeszcze większa niż w przypadku produkcji, gdyż na Europę przypada ponad 70% światowego eksportu i importu ziemniaków” (Dzwonkowski 2004).

Współcześnie nie ma chyba wątpliwości co do tego, że ziemniak jest rośliną występującą globalnie. Spotkać go możemy w większości obszarów geograficznych kuli ziemskiej, poczynając od rdzennych dla niego terenów Boliwii, Peru, poprzez Europę, Afrykę po Azję. Wystarczy wspomnieć, że pod koniec XX wieku Chiny były drugim co do wielkości producentem ziemniaków, a ich produkcja — dane z początku lat 90. — stanowiła ok. 12 % produkcji globalnej. Dawało to Chinom drugą lokatę po Rosji — 26 % (wraz z byłymi republikami ZSRR), a przed Polską 11 % (sic!), Stanami Zjednoczonymi — 7 % (zob. Gitomer 1996, 2). Dzieje ziemniaka w Państwie Środka były integralnie związane z kryzysem żywieniowym w XVII w. (zob. Ping-Ti Ho 1955), a także osadnikami holenderskimi przybyłymi z wyspy Penghu — należącej do archipelagu Pe-skadory, którzy przywieźli ze sobą ziemniaki. Inną drogą przybycia ziemniaka do Chin były szlaki z Mandżurii. Przy czym przez długi czas ziemniak nie miał większego znaczenia w produkcji rolnej Państwa Środka, aż do przełomu XIX i XX wieku (Gitomer 1996, 7-11). Przykładem dziejów ziemniaka na kontynencie afrykańskim może być jego kariera w Tanzanii, gdzie został sprowa-

dzony w latach 20. XX w. Jednak dopiero w latach 80. i 90. XX w. uzyskał status bardzo ważnego produktu rolnego (Andersson 1996, 85-86). Na obu kontynentach jego kariera związana była bardzo mocno ze zmianami o charakterze demograficznym, a także pojawiającymi się kryzysami żywnościowymi.

Warto zatem przyrzeć się pokrótce historii tej rośliny i jej karierze w Europie. Celem niniejszego tekstu nie jest wyczerpująca analiza historii *Solanum tuberosum*, ponieważ wymagałoby to osobnej monografii, ale raczej ukazanie zmienności dziejów ziemniaka. Uwaga zostanie skupiona na historii tej rośliny w kontynentalnej części Europy ze szczególnym uwzględnieniem obszarów Europy Środkowej i Wschodniej. Chociaż nie można oczywiście zapomnieć o jego historii w Anglii, gdzie np. w pierwszej połowie XIX w. uległ szerszej propagacji. A stało się to za sprawą m.in. zmian w umowach z robotnikami, którzy otrzymywali działki pod jego uprawę jako część gratyfikacji za pracę (zob. Burchardt 2000). Należy też wspomnieć o wielkim głodzie w Irlandii w połowie XIX wieku. Został on spowodowany przez grzybopodobny organizm *Phytophthora infestans*, który wywołał zarazę ziemniaczaną, w konsekwencji której zmarło od 250 tys. do ponad 1 mln. Irlandczyków, a wielu wyemigrowało do Ameryki (zob.: O’Beirne Ranelagh 2003, 113-129; Grzybowski 2003, 240-249; Turner 2005, 341). Jednakże wydarzenia te w niewielkim stopniu wiążą się z interesującym nas tu obszarem. Dlatego też ważniejszy będzie przypadek aktywności króla Prus Fryderyka II żyjącego w XVIII w. Aktywność tego władcy w sferze rolnictwa — *par excellence* implementowania jego nowych form — jest przykładem czynnika zmieniającego dynamikę interesującego nas tu zjawiska. Jeżeli przyjmiemy, że ziemniak jest zjawiskiem o charakterze globalnym, a jego dzieje charakteryzuje zmienność, to możemy chyba stwierdzić, iż mamy tu do czynienia z nietrwałością zjawiska globalnego. Przy czym trwałość rozumiana jest tu jako niezmienność, stałość. Warto zatem przyrzeć się owej zmienności i dynamice, które charakteryzowały dzieje tej rośliny.

Zanim przyjrzymy się historii ziemniaka, warto zarysować prawdopodobne mechanizmy kształtujące jego dzieje i zachodzące w nich zmiany i tworzące zmienną ich dynamikę. W przypadku jego historii można mówić o przenikaniu rośliny w różne, czasem bardzo odległe rejony świata. W tym kontekście nie od rzeczy będzie odniesienie się do koncepcji dyfuzjonistycznej, której początki należy wiązać z jednym z nurtów antropologicznych przelomu XIX i XX w. (Paluch 1990, 71 in.). Jednak o ile jego klasyczna forma została skrytykowana i odrzucona przez wielu antropologów, to — jak pisze A. Nobis w nieopublikowanym jeszcze tekście — współcześnie sięgają po kategorię dyfuzji badacze zajmujący się zjawiskami globalnymi, tacy jak np.: Ulf Hanerz, Jack Goody, czy historyk William MacNeill. Kluczową tezę koncepcji dyfuzjonistycznych jest stwierdzenie, że za zmiany w kulturze odpowiedzialne jest przenikanie, przepływ, przejmowanie

wanie elementów z jednej kultury od innej. Niejednokrotnie dyfundujący element prowadzi do poważnej przebudowy całej przejmującej go kultury. Pojawiają się także pytania o to, dlaczego jedne elementy dyfundują łatwiej, inne trudniej, niektóre wywołują większy opór, a inne nie (Nowicka 2003, 107-108).

W kontekście niniejszych rozważań przydatna może okazać się koncepcja stworzona przez Jasona Kaufmana i Orlando Pattersona. Badacze ci podjęli próbę wyjaśnienia dyfuzji wpływowch, znaczących praktyk kulturowych pomiędzy różnymi kulturami. Przeprowadzili oni analizę jednego przypadku — angielskiego krykieta (Kaufman, Patterson 2005). Najważniejszą kwestią była odpowiedź na dwa pytania: jak doszło do dyfuzji tej gry oraz jak to się stało, że owo zjawisko znalazło akceptację w jednych kulturach, a w innych nie. Według Kaufmana i Pattersona zaistniały ważne czynniki odpowiedzialne za przyjęcie, zaakceptowanie oraz utrwalenie się krykieta w kulturach niektórych państw Wspólnoty Brytyjskiej. Należały do nich: stosunek elit do zjawiska; jeżeli one je akceptowały, miało ono szanse przetrwać; propagowanie go przez przedstawicieli elity w niższych warstwach społecznych; dbałość o podtrzymanie zainteresowania nim; a w niektórych przypadkach podtrzymywanie elitarności tej gry, która stawała się przez to bardziej pożądana, bo stanowiła manifestację prestiżu. To, który z czynników odegrał kluczową rolę w implementacji zjawiska, uzależnione było od indywidualnych cech środowiska kulturowego, na gruncie którego je wprowadzano (Kaufman, Patterson 2005, 104-106).

W rozważaniach na temat przenikania się elementów kultury duże znacznie ma problem innowacyjności. Powstało wiele idei podnoszących to zagadnienie (ciekawy przegląd zob. Nobis 2006). Spośród całego bogactwa istniejących koncepcji chciałbym zwrócić uwagę na samoorganizację przez fluktuacje Ilii Prigogine'a, w której za pojawianie się innowacji odpowiedzialne jest przesilenie systemu (np. stan kryzysowy) i wywołany tym procesem moment bifurkacji (wyboru nowej drogi rozwoju systemu). Dla pełniejszego obrazu warto wspomnieć, że w myśl tej koncepcji rozwój, historia, ewolucja systemu przebiega w trzech fazach. Pierwsza to funkcjonowanie „normalne” systemu, podczas którego wszelkie zmiany w nim zachodzące podlegają prawom i prawidłowościom o charakterze deterministycznym. W drugiej dochodzi do radykalnych zmian w systemie, które są konsekwencją np. stanu kryzysowego w systemie, wówczas dochodzi do wyboru jednej z alternatywnych dróg dalszego rozwoju i jest to proces o charakterze indeterministycznym (bifurkacja). Zaś trzecia faza to dalszy rozwój systemu — na nowej „ścieżce” — w oparciu o reguły deterministyczne (szerzej por. Prigogine, Stengers 1990; Prigogine 2000). W koncepcji Prigogine'a ważną konstatacją stanowi stwierdzenie, że w otaczającym nas świecie ważniejszą rolę od *istnienia* zjawisk odgrywa ich *stawanie się*. Innymi słowy, w procesach naturalnych od zmienności i trwałości istotniejsze są zmienność i nietrwałość. Owa nietrwałość i zmienność

w zjawiskach jest kluczowa dla modelu Prigogine’a, w którym dwie fazy — I i III, które charakteryzuje trwałość — są przedzielone bifurkacją. Jest ona momentem pojawienia się innowacji, które zmieniają zjawisko, co świadczy o jego nietrwałości. Jeżeli zatem uda się opisać dzieje danego zjawiska za pomocą pojęć z modelu Prigogine’a, to będzie można powiedzieć, że zjawisko to charakteryzuje się zmiennością i nietrwałością.

Obie koncepcje mogą być względem siebie komplementarne, a mianowicie model samoorganizacji wyjaśnia przyczynę zmian, a dyfuzja prawdopodobny mechanizm działający w momencie bifurkacji. Spróbujmy zatem owe zarysowane mechanizmy odnieść do dziejów ziemniaka, a jego zaimplementowanie w rolnictwie pruskim XVIII wieku może stanowić ciekawy przypadek.

Początków historii ziemniaka w kulturze człowieka należy poszukiwać na terenach dzisiejszej Boliwii oraz Peru. Tam najprawdopodobniej doszło do jego domestykacji w okresie pomiędzy 10 a 7 tys. lat temu z dziko żyjącej rośliny zwanej *Solanum sparsipilum* oraz innych dzikich form *Solanaceae*. Pierwotna, dzika forma przystosowana była do życia na dużych wysokościach oraz do krótkiego okresu nasłonecznienia. Jednak w konsekwencji przemyślanej hodowli pojawiły się odmiany przystosowane do wegetacji na obszarach położonych bardziej na południe z dłuższym nasłonecznieniem (Messer 2000, 188). W okresie pomiędzy 4 a 3,5 tys. lat temu zaczął być on uprawiany w górach na specjalnie przygotowanych do tego tarasach. Archeolodzy natknęli się na pozostałości z tego okresu wskazujące na uprawę ziemniaków również na obszarach przybrzeżnych w Peru. Poważnych dowodów na wykorzystanie ziemniaków świeżych, jak i mrożonych dostarczają pozostałości po kulturze ludu Moche¹. Odnaleziono mianowicie ceramikę, na której umieszczone były przedstawienia ziemniaka. Jego obrazy znajdują się również na urnach kultury ludu Huari z VI i VIII wieku n.e. (Messer 2000, 188)

Przemiany ziemniaka spowodowane zostały m.in. potrzebą podniesienia wytrzymałości tej rośliny na szkodniki, zmianę warunków uprawy (przeniesienie w inne rejony od autochtonicznych) i zwiększenia przydatności do konsumpcji. Najbardziej zbliżone do pierwotnej formy bulwy mają dużą zawartość alkaloidów, dlatego starano się obniżyć ich poziom (Messer 2000, 189). Na temat sposobów uprawy ziemniaka za pomocą prymitywnych narzędzi wspominał już Felipe Huaman Poma de Ayal, peruwiański historyk pochodzenia indiańskiego żyjący w latach 1535-1615 i piszący w języku hiszpańskim. W swoim dziele, które sam ilustrował, przedstawił w sposób encyklopedyczny wiedzę o świecie andyjskim. Obok sposobów uprawy ziemniaka opi-

¹ „Nazwa indiań. kultury archeol., która rozwijała się na wybrzeżu pn. Peru I–VI w. n.e.; jej twórca, lud zw. Moche, zajmował się rolnictwem, budował miasta i żył w małych społecznościach, rządzonych przez kapłanów-wojowników; ośr. osadniczym, polit. i ceremonialnym było m. Moche (w pobliżu ob. Trujillo, w dolinie rz. Moche)” (Encyklopedia PWN, pl 2001).

sał też m.in. jego zastosowanie w kuchni ludu Ayamara z Peru. Wiadomo, że ziemniaki miały w kulturze prekolumbijskiej ogromne znaczenie kulinarne: „Before refrigeration and long-distance transportation, Andean natives developed chuño, a freeze-dried product that allowed potatoes to be consumed long after harvest and in seasons when yields were poor. Archeologists have discovered that ancient Andean people often buried bowls filled with chuño in their tombs along with the bodies of the departed.” (Jong De 2015). Jednakże obok swych funkcji aprowizacyjnych ziemniak pełnił również ważną rolę w sferze *sacrum* ludów prekolumbijskich. Nie była to oczywiście jedyna a nawet najważniejsza roślina kultowa. Poza nim dużą wagę miały kakao i kukurydza będące istotnymi elementami kultu religijnego Inków. Wyrabiano z tych trzech roślin figurki, które nosiły imiona: *cocamam*, *saramam* i *papmama* (vel. *axomama*) i były otaczane szacunkiem i czczone jako posiadające ponadnaturalne moce. Łatwo się domyślić, że miały one bardzo praktyczny wymiar, a mianowicie ich zadaniem było zapewnić dobre i bogate zbiory tych roślin. Natomiast znaczenie samych roślin mogło być powiązane także z ich właściwościami, takimi jak: psychoaktywność kakao czy poważna funkcja żywieniowa w przypadku kukurydzy i ziemniaka (por. Elferink 2008, 844). Ogromną rolę w społeczeństwie inkaskim odgrywały kobiety, zwłaszcza w rolnictwie, gdzie np. po zbiorach to właśnie one określały, które z nasion będą wykorzystywane w kolejnym roku do sadzenia. Ta uprzywilejowana sytuacja kobiet, jak również kojarzenie płodności ziemi z płodnością kobiet, miały zapewne wpływ na to, że rośliny uprawowe, w tym i ziemniaki, były skojarzone z bóstwami żeńskimi. Przykładowo Matka Ziemia miała dwie córki, jedna była Matką Kukurydzą druga zaś Matką Ziemniakiem (zob. Women in Pre-Columbian Latin America). Motyw bogini powiązanej z ziemniakami pojawiał się o wiele częściej w mitologii inkaskiej a inną jego manifestację stanowiła *Pallpa Uqullu*. Imię jej tłumaczy się, jako „ziemniakami szczodra dama” i obdarzano nim posągi przedstawiające jedną z żon bóstwa *Inti* — Słońce. *Inti* był drugim po *Wirra Qucha'y* bóstwem w panteonie inkaskim (Szemiński 2015, 166, 168, 171).

Właściwie poza imionami bóstw powiązanych z ziemniakami niewiele można powiedzieć na temat rytuałów, obrzędów czy uroczystości związanych z tymi bóstwami. Jak sądzą badacze mitologii inkaskiej, jest to konsekwencją głównie tego, czym i kim interesowali się Europejczycy opisujący kulturę pierwotnych mieszkańców Nowego Świata. W większości przypadków byli to duchowni, i to mężczyźni wychowani w kulturze patriarchalnej, a więc poszukujący informacji głównie u mężczyzn i o męskim aspekcie poznawanej kultury (Szemiński, Ziolkowski 2006, 44). Jednakże o wadze kultów kobiecych niech świadczy fakt, że kult *Pacha Mama*, czyli Matki Ziemi, Pani Świata, Pani Kosmosu, znalazł swą kontynuację w katolicyzmie andyjskim. Jest ona po dzień dzisiejszy czczona przez potomków Inków, co jest możliwe dzięki utożsamieniu jej m.in. z Marią Panną. Niektórzy teologowie są nawet gotowi uznawać jej kult jako przejaw andyjskiego katolicy-

zmu (308). Przykładem związków katolicyzmu z tym pierwotnym bóstwem może być wieniec z ziemniaków, jakim Peruwiańczycy dekorują po dzień dzisiejszy figury Maryi Dziewicy w święto Niepokalanego Poczęcia (Messer 2000, 188).

Jak widać, znaczenie ziemniaka na jego autochtonicznych obszarach było wielowymiarowe. Obok tak istotnej funkcji jak żywieniowa istniała równoległe rola kultowa i religijna tej rośliny. A co ważne, obie pozostały nawet po wprowadzeniu, czy może lepiej będzie powiedzieć, narzuceniu nowego systemu religijnego — katolicyzmu. Można zatem powiedzieć, że na gruncie autochtonicznym mamy do czynienia z trwałością ziemniaka jako zjawiska kulinarnego i kulturowego. Nie traci on żadnej ze swoich funkcji i nie zyskuje nowych, a przemiany, jakie w nim zachodzą, są ilościowe, a nie jakościowe. Przykładem może być chociażby redukcja poziomu alkaloidów, w tym kontekście zmianą jakościową byłoby ich usunięcie.

Jako pierwsi z Europejczyków na Starym Kontynencie ziemniaki ujrzeli Hiszpanie i to z ich kraju rozprzestrzeniły się one najprawdopodobniej na większość terenów Europy południowej. Jednakże, według niektórych historyków, nie mogli ich przywieźć ze swoich eskapad pierwsi odkrywcy Nowego Świata ani jego konkwistadorzy. Nie zetknął się z nimi Krzysztof Kolumb (1451-1506) i nikt z jego ludzi, którzy brali udział w wyprawach do Nowej Ziemi, ani też Hernán Cortéz (1485-1547), mimo podboju Meksyku (O’Riordan 2001, 28). Przypuszcza się, że ziemniaki pojawiły się w Hiszpanii około roku 1570, jednakże trudna jest jednoznaczna odpowiedź na pytanie, kiedy dokładnie. Wynika to choćby z faktu, że przez pewien czas mylono *Solanum tuberosum* z *Ipomoea batatas*, czyli ze słodkim ziemniakiem, który także był wykorzystywany w kuchni hiszpańskiej. Niewiele też pewnych informacji historycznych można przytoczyć na temat sprowadzenia ziemniaków *Solanum tuberosum* na Wyspy Brytyjskie, a w szczególności do Irlandii. Więcej w tej kwestii istnieje mitów niż rzetelnych danych. Większość historyków zajmujących się tą tematyką wskazuje na trzech prawdopodobnych sprawców introdukcji tej rośliny w ten rejon Europy. Należą do nich: sir Walter Raleigh (1554-1618), faworyt Elżbiety I, organizator wypraw do Ameryki, dowódca floty angielskiej w wojnie z Hiszpanią; sir Francis Drake (1540-1596), najsłynniejszy korsarz, wiceadmirał w wojnie z Wielką Armadą, opłynął ziemię w latach (1577-1580); sir John Hawkins (1532-1595), również weteran walk z Hiszpanami, uczestnik handlu niewolnikami z Afryki do Ameryki. Każdy z nich miał kontakt z Nowym Światem, wszyscy czerpali z tych kontaktów korzyści poprzez handel i wymianę z ludnością tubylczą. W tradycji brytyjskiej i irlandzkiej to Drake’owi przypisuje się kluczową rolę w sprowadzeniu ziemniaka do Anglii. Miało to się stać podczas jego podróży dookoła świata, a więc pomiędzy 1577 a 1580 rokiem i wskazuje się na rok 1577, kiedy to przybił do brzegów Ameryki (Messer 2000, 190). Jednak jest mało prawdopodobne, by sadzonki — bo przecież nie bulwy — przetrwały około trzyletnią podróż na statku. Inna

opowieść przypisuje cudowne rozplenienie ziemniaka w Irlandii działaniom wojennym przeciwko Wielkiej Armadzie. Jeden ze statków hiszpańskich miał rozbić się u wybrzeży wyspy w roku 1588, przewoził na pokładzie ziemniaki, które trafiły na stały ląd. Tyle legendy i przypuszczenia, jedyną w miarę pewną informacją jest to, że o ile przed rokiem 1650 w większości krajów europejskich interesująca nas roślina stanowiła paszę dla bydła lub ozdobę ogrodów, to w Irlandii odgrywała już ważną rolę dietetyczną (Hobhouse 2001, 316-317).

Po sprowadzeniu ziemniaka do Europy nie stał się on powszechną rośliną użytkową i konsumpcyjną dla ludzi. Przez pewien czas stanowił jedynie egzemplifikację egzotycznej flory, z jaką zetknęli się Europejczycy w Nowym Świecie. Zainteresowanie nią wykazywali głównie przyrodnicy, którzy niejednokrotnie pełnili funkcję nadwornych ogrodników. Przykładem mogą być dwaj wybitni przyrodnicy XVI i XVII stulecia. Pierwszy z nich to Charles de L'Écluse (zlatynizowana forma jego nazwiska to Carolus Clusius) urodzony 19 II 1526 r. w Arras, a zmarły 4 IV 1609 r. w Lejdzie. Był lekarzem, botanikiem, twórcą jednego z pierwszych w Europie ogrodów botanicznych. Od 1573 roku, jako opiekun cesarskiego ogrodu Maksymiliana II (1527-1576) oraz lekarz sądowy, podróżował po Europie dokonując obserwacji i opisu wielu okazów roślin egzotycznych, takich jak choćby: tulipan czy ziemniak. W 1576 roku w Antwerpii opublikowane zostało jego dzieło *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia*, a w 1583 r. praca z opisem roślin Austrii i regionów sąsiednich *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam, et vicinas quasdam provincias observatarum historia, IV libris Expressa* (zob. Mägdefrau 2004, 43-44). Interesujący nas tu ziemniak został bardzo rzeczowo i w sposób, nazwalibyśmy go dziś, naukowy opisany przez Clusiusa pod względem morfologicznym, lecz jedynie jako roślina ogrodowa. Zaś drugim przyrodnikiem był Kacper Bauhin (1560-1624), którego ojciec, francuski lekarz Jean Bauhin Starszy (1511-1582) wyemigrował z Francji ze względów religijnych. Kacper urodził się w Bazylei i jako 12-latek podjął naukę na Uniwersytecie w rodzinnym mieście. Od 1577 do 1581 r. podróżował po Francji oraz Włoszech, wtedy to nawiązał kontakty z wieloma botanikami, którzy przesyłali mu później okazy flory z Azji i Nowego Świata. Z dzieł botanicznych zaś trzeba wskazać wydany w 1596 r. *Phytopyanax*, który zawierał wykaz prawie wszystkich znanych wówczas w Europie roślin. Znalazł się w nim także opis ziemniaka przedstawionego jako roślina uprawiana we włoskich ogrodach (zob. tamże, 51-54).

Można powiedzieć, że mamy tu do czynienia z dyfuzją nowego zjawiska na grunt zupełnie odmiennego systemu kulturowego. W początkowej fazie ów nowy fenomen nie znalazł szczególnie dużego zainteresowania i nie stał się zarzewiem poważniejszych zmian. Trudno było dostrzec w Europie (poza Irlandią) znaczne zainteresowanie ziemniakiem jako rośliną rolniczą u elit XVII i XVIII w. Niektórzy władcy w XVIII w. czynili próby zainteresowania ziemniakiem swych pod-

danych. Przykładowo Ludwik XVI zaczął nosić jego kwiat w butonierce, a Maria Antonina we włosach (Chapman 2015). Jednakże nie widać, by ta działalność miała charakter szerszej, przemyślanej akcji, a zaangażowanie władcy było raczej powierzchowne. Na pewno też nie był ziemniak w żaden pozytywny sposób kojarzony w sferze religijnej. Można stwierdzić, że niechęć do ziemniaka była budowana na dwóch filarach: zdrowotnym i religijnym. Podkreślano wielokrotnie jego nieprzydatność do konsumpcji przez ludzi, a w dyskusję na ten temat włączały się autorytety naukowe. Przykładowo w 1771 roku na Faculté de Paris powstała praca, w której wykazywano brak szkodliwości ziemniaka dla człowieka. Jednakże i tego typu zabiegi nie wpływają znacząco na poprawę poziomu akceptacji ziemniaka pośród chłopów francuskich (Chapman 2015). Drugi ze wspomnianych czynników budujących niechęć do ziemniaka miał swoje źródło w stosunku do niego części kleru katolickiego. Warto w tej materii przywołać opinię naszego duchownego, księdza Jędrzeja Kitowicza (1728-1804). Pisał on, że w przekonaniu części duchownych z pierwszej połowy XVIII w., użytkowanie ziemniaków przez prosty lud i ich duszpasterzy mogło prowadzić do poważnego grzechu. Chodziło o to, iż ewentualne mieszanie mąki zbożowej z mączką ziemniaczaną skutkowałoby profanacją świętości chleba (Pollak 2003, 603). Zatem roślina ta weszła w relację z wiarą chrześcijańską na gruncie europejskim, jednak był to kontakt negatywny. Można zatem powiedzieć, że do pewnego momentu brak było silnego lub silnych propagatorów ziemniaka jako rośliny rolniczej. Również brak było rozwijania i podtrzymywania zainteresowania nią, co gwarantowałoby sukces implementacyjny. A zatem mieliśmy do czynienia z dyfuzją, która nie odniosła pełnego sukcesu. Co prawda roślina została sprowadzona do Europy, jednak funkcjonowała tu w dość ograniczonej roli w stosunku do swych zastosowań na obszarach autochtonicznych. Przykładowo całkowicie utraciła funkcję religijną i kultową, a także nie uzyskiwała statusu ważnego elementu w diecie ludzi, czyli straciła swoją rolę aprowizacyjną. Zatem w Europie ziemniak jako zjawisko ulega dość poważnym przemianom, które wskazują na jego nietrwałość. Tworzy się zupełnie nowy jego obraz, właściwie jedynie w oparciu o funkcje egzotycznej ciekawostki ogrodniczej i elitarnego dodatku kulinarnego.

W kulturze staropolskiej ziemniaki kojarzone są z postacią króla Jana III Sobieskiego (1629-1696). Władca ten po przybyciu do Wiednia — w związku z kampanią przeciwko Turcji w 1683 r. — zetknął się z *Solanum tuberosum* wykorzystywanym w kuchni cesarskiej. Roślina ta znajdowała się w ogrodach cesarza Leopolda I (1640-1705) i była wykorzystywana przez jego kucharzy (zob. Lemnis, Vitry 1983, 129). Z postacią króla Jana III związany był niejaki Jakub Kazimierz Haur (1632-1709), autor bardzo poczytnych dzieł poradnikarskich przeznaczonych dla gospodarzy, agronomów. Najważniejsze jego prace to: *Ekonomika ziemiańska* z 1675 r. i *Skład albo skarbiec znakomych sekretów ekonomiej ziemiańskiej* z 1693 r. Wznawiano je wielokrotnie i w XVIII

stuleciu a *Ekonomikę* zalecała nawet KEN (por. Podraza 1961, 18-34; Podraza 1960-1961, 311). Haur był człowiekiem dobrze wykształconym, również poza granicami kraju, odbył podróże po wielu krajach Europy zachodniej. Jednakże nie ma w żadnej z jego prac nawet jakiegokolwiek wzmianki o ziemniakach, chociaż nie brak informacji o ogrodnictwie i tzw. ogrodach włoskich (por. Haur 1675; Haur 1693). I o ile w *Ekonomice* z 1675 roku to nie dziwi, to już w pracy z lat 90. XVII stulecia można się zastanawiać na tą lukę. Jednakże w kontekście tradycjonalizmu, stanowiącego azymut prac Haura, staje się to bardziej zrozumiałe. Bo o ile mógł się ów kartofel pojawić na stole władcy, to na pewno daleka była stąd droga do jego upowszechnienia, nawet na stołach magnackich. Na podstawie zachowanego materiału źródłowego np. najstarszego, drukowanego dzieła kulinarnego z 1682 r. *Compendium ferculorum albo zebranie potraw...* Stanisława Czarnieckiego można powiedzieć, że do tego momentu ziemniak w kuchni staropolskiej najprawdopodobniej nie występował. Wystarczy przyrzeć się zestawowi ogrodowin, a więc produktów wyhodowanych w ogrodach, by dostrzec całkowity brak ziemniaka. Nie jest on nawet wspomniany jako egzotyczny dodatek (zob. Czarniecki 1682, 2-6 in.). Odmiennie rysuje się sytuacja w dziełku kulinarnym Wojciecha Wielądka *Kucharz doskonały...* wydanym po raz pierwszy pod koniec wieku XVIII. Znajduje się tam wykaz niezbędnych składników i utensyliów kucharskich. Jeden z podrzdziałów zatytułowany *Potrzeby ogrodowa* zawiera następujący wykaz: „Kalafior, karczochy, kardy, szparagi, bulwy, kalarepa, kapusta włoska, [...] kartofle &c.” (Wielądko 1800, 7-8). Można by odnieść wrażenie, że ziemniaki były wówczas już dobrze zdomowione w kuchni polskiej. Jednakże należy pamiętać o tym, iż dziełko Wielądka stanowi tłumaczenie z pracy francuskiej, a więc znajdujące się tam ingrediencje będą charakterystyczne przede wszystkim dla tamtej kuchni.

Przybycie ziemniaka na ziemię polskie związane jest z królem Janem III, natomiast jego szerza propagacja to okres panowania Augusta III Wettina, kiedy to z ekonomii królewskich miał on przenikać do naszych rodzimych dóbr. Działo się to jakoby za sprawą nabywania roślin przez polskich chłopów i szlachtę od kolonistów niemieckich, a proceder ten miał większą skalę zwłaszcza na ziemiach sąsiadujących z gruntami kolonistów. Tak więc najwcześniej powinny być one zaimplantowane w Wielkopolsce, na Żuławach Gdańskich i na Litwie. Według Władysława Ochmańskiego pod koniec XVIII stulecia ziemniaki były szeroko rozpowszechnione w całej Rzeczypospolitej (Ochmański 1965, 271). Najciekawsze jest jednak to, że informacje te Ochmański czerpie wprost z dzieła *Opisanie obyczajów za panowania Augusta III* wspomnianego już Kitowicza, duchownego, pisarza historycznego. W pracy tej Kitowicz starał się scharakteryzować stan kultury, mentalności i obyczajowości czasów panowania na tronie Rzeczypospolitej drugiego z Wettinów. Jeden z niewielkich rozdziałów poświęcił Kitowicz na opisanie ziemniaków, które miały być znane już „starodawnym Niemcom”, o czym — jak zaświadczał autor — pisał już Ta-

cyt (Pollak 2003, 602). Ten fragment wskazuje dobitnie na nieznaną tematu, a dodatkowo w przedostatnim akapicie Kitowicz pisze: „najbardziej do nich [ziemniaków — P.B.] polskim chłopom a od tych szlachcie apetyt naprawili [niemieccy koloniści — P.B.] tak, że na końcu panowania Augusta III kartofle znajome były wszędzie w Polsce, w Litwie i na Rusi” (603). Praca Kitowicza powstała najprawdopodobniej pomiędzy drugą połową lat 80. i początkiem 90. XVIII w. (por. Matuszewska 1966-1967, 527). Jednak w zestawieniu z dziełami reformatora polskiego rolnictwa z lat 80. ks. Krzysztofa Kluka (1739-1796) uwagi Kitowicza okazują się nieścisłe. Bowiem gdyby już w latach 60. tego stulecia uprawa ziemniaka była rozpowszechniona w całej niemal Rzeczypospolitej, to nasz duchowny, reformator i przyrodznawca nie musiałby jej tak silnie propagować, a to z prostego względu, że istniałyby już ugruntowane sposoby jego uprawy.

Książka Kluk wspomina o ziemniaku w dwóch tomach swego dzieła *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...* Pojawia się on w Tomie I *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach...*, z 1777 r., gdzie pisze o nim w kontekście ogrodnictwa (por. Kluk 1777, 209). Jednakże są to informacje nader lapidarne. Więcej pisze o ziemniaku w Tomie III *O rolnictwie, zbożach, łąkach...*, z 1779 r., gdzie najwięcej miejsca przeznaczył na opis produkcji zbożowej. W części III tego tomu *O łąkach, chmielnikach, winnicach, roślinach rękodzielnych etc.*, w rozdziale V *O roślinach do różnych rękodzieł* znalazł się *Przydatek* [pokreślenie — P.B.] *o niektórych jeszcze pożytecznych roślinach*, w którym obok tytoniu (sic!) i szczeci polnej znalazł swe miejsce kartofel (sic!) (zob. Ingłot 1954, 261-263). Lokalizacja informacji o ziemniaku wskazuje, że nie była to roślina o dużym znaczeniu gospodarczym. Choć — co ciekawe — ks. Kluk pisał: „Słuszną by rzeczą byłoby gospodarzowi w większej obfitości utrzymać kartofle na roli, jak w małości po ogrodach. Nie piszę to z domysłu tylko, ale się zapatruję na pożytki, które z nich mają w sąsiednich narodach” (261-262). A jakie to pożytki? Np. oszczędności na zbożu wykorzystywanym do pieczenia chleba dla czeladzi, które to można — częściowo — zastąpić kartoflami. Warto podkreślić, że dla tego duchownego nie istniał już problem ewentualnej profanacji świętości chleba. Kilka lat po wydaniu dzieł ks. Kluka ukazała się książka *Wybór z wyboru wiadomości gospodarskich*, gdzie znajdziemy następujący *passus*: „Ziemniaki czyli kartofle, nie trzeba ich zachwalać, jaką są potrawą dla ludzi i bydła posiekane surowe, czy gotowane z sieczką zmieszane” (Wybór 1795, 18). Trzeba pamiętać jednak, że była to praca propagatorska, więc nie oddaje realnego funkcjonowania ziemniaka w kulturze rolnej tego okresu. O tym, że jednak w jakiś sposób ziemniaki funkcjonowały w kulturze rolnej tego okresu, może świadczyć pojawienie się ich na rynku płodów rolnych w Krakowie pod koniec XVIII wieku. Miały one wówczas jeszcze stosunkowo wysoką cenę zakupu, przy czym cena ta odnosić mogła się zarówno do rośliny konsumpcyjnej, jak i sadzeniaków (Tomaszewski 1934, 57 in.). Cena ta może świadczyć raczej o niewielkim rozpowszechnieniu tej rośliny okopowej.

Duże, jeśli nie kluczowe, znaczenie dla upowszechnienia uprawy ziemniaka na terenach Europy Środkowej i Wschodniej miał król Prus Fryderyk II Hohenzollern². Już za swojego życia zyskał przydomek Wielki, a to za sprawą wielokierunkowych działań, jakie przeprowadził. Urodził się, w 1712 jako syn Fryderyka Wilhelma I króla Prus, zmarł zaś w 1786 r. Władcą został w 1740 roku po śmierci swojego bardzo surowego ojca, który dbał o wychowanie syna pod kątem przyswajania ładu wojskowej dyscypliny. Francuscy wychowawcy młodego Fryderyka wpoili mu natomiast zamiłowanie do literatury, filozofii i ideałów oświecenia. Do końca życia pisywał wiersze, grał na flecie, korespondował z najwybitniejszymi myślicielami epoki (Wolter, Jean Le Rond d’Alambert) (na temat zainteresowań intelektualnych króla zob. np.: MacDonogh 2008). Przez swoje zainteresowania zyskał nawet przydomek *Filozofa z Sanssouci* (*Sanssouci* — zespół pałacowo-ogrodowy w Poczdamie wybudowany dla Fryderyka II).

W działalności publicznej Fryderyk uważał za priorytet budowanie potęgi królestwa Prus, co czynił w sposób bezwzględny, m.in. na drodze ekspansji terytorialnej i podbojów militarnych — wojny śląskie, wojna siedmioletnia czy wojna o sukcesję bawarską. Warto wspomnieć, że ten ostatni konflikt — trwający od 1778 do 1779 r. — określa się mianem *Kartoffelkrieg*, a to w związku z tym, iż żołnierze mający ograniczony dostęp do własnej aprowizacji, wykopywali na polach ziemniaki do konsumpcji (zob. np.: Bues 1998, 157; Krasuski 2008, 144). Ciekawą konsekwencją wojny kartoflanej było także rozpropagowanie ziemniaka we Francji. Był on znany w tym kraju już około połowy XVIII stulecia, kiedy to myśliciele francuscy z nurtu fizjokratycznego starali się propagować jego uprawę. Jednakże spotykało się to z poważnym oporem ze strony chłopów, jak i właścicieli ziemskich (Baszkiewicz 1999, 284). Natomiast na akceptację *Solanum tuberosum* w Galii miał wpływ Antoin Parmentier (1737-1813), naczelnny aptekarz armii francuskiej, który dostał się do niewoli Pruskiej. Dostrzegł on wówczas ogromne zalety ziemniaka jako rośliny, która może zapobiegać klęskom głodu, a wiedzę tę przeniósł na grunt francuski (Messer 2000, 191-192).

Był Fryderyk II również reformatorem gospodarki, w której wyznawał zasady skrajnego protekcjonizmu państwowego, rozwijał przemysł manufakturowy, kopalnictwo na Śląsku. Z perspektywy niniejszych rozważań ważniejsze jest, że reformował rolnictwo poprzez wprowadzanie m.in. upraw niektórych roślin na dużą skalę — np. ziemniaków. Niektórzy historycy wiążą intensyfikację upraw tej rośliny w latach 70. XVIII w. ze zmniejszeniem się ilości ziarna zbóż po głodzie w 1771 roku (zob. MacDonogh 2008, 297). Bardzo poważnie wzrosła wówczas cena zboża konsumpcyjnego, a co za tym idzie, również i ceny chleba. Wprowadzając powszechny obowiązek sadzenia ziemniaków, Fryderyk starał się zapobiec ewentualnemu głodowi w państwie pruskim. Mamy tu zatem do czynienia z sytuacją kryzysową, w której system rolny wymagał poważnej

² Biogram oparty na: Salomonowicz 1996.

zmiany. Dla zmiany tego stanu rzeczy niezbędne stało się wprowadzenie nowego, niestosowanego w nim elementu. I takim właśnie nowym komponentem stał się ziemniak, który był znany, jednak zupełnie niestosowany w wielkoskalowej produkcji żywności. Stanowił zatem dla tej sfery całkowite novum.

Na Śląsku uprawa ziemniaka w latach 40. i 50. XVIII stulecia rozwijała się słabo i to głównie na obszarach ogrodowych. Dopiero rozporządzenia Fryderyka II spowodowały przeniesienie tej rośliny z dotychczasowej niszy ogrodowej w sferę znaczącej produkcji rolnej. Jak podaje Jacobi, mimo że uprawiano je na Śląsku już od około połowy XVIII stulecia, to dopiero rozporządzenia króla pruskiego z roku 1768 wprowadziło ziemniaki do produkcji wielkoobszarowej gospodarstw rolnych Prus. W myśl tego rozporządzenia każdy kmieć miał uprawiać półkorca ziemniaków, natomiast zagrodnik 4 garnce. Początkowo rozporządzenie władcy wywoływało opór właścicieli ziemskich i chłopów, jednakże z czasem sytuacja ulega poważnej odmianie. W celu wyegzekwowania zapisu rozporządzenia król wykorzystywał bezkompromisowość swojego aparatu państwowego. Jednakże oprócz zabiegów czysto administracyjnych posunął się władca do pewnego przemysłnego wybiegu. Mianowicie kazał obsadzić ziemniakami ziemie w gospodarstwach będących pod bezpośrednim zarządem królewskim i rozstawić wokół nich strażę. Zadaniem tych sił porządkowych miało być bezwzględne strzeżenie dostępu do tych „bardzo cennych” upraw. Jednakże jak się okazało z pól tych zaczęły znikać sadzonki ziemniaków i całe rośliny. To oczywiście było zgodne z przewidywaniami, a co ważniejsze - z przemysłanym planem Fryderyka. Kradzieży tych dopuszczali się oczywiście okoliczni chłopci pod (nie)czujnym okiem straży królewskiej (Chapman 2015). Pomysł był bardzo prosty, skoro początkowo nie było akceptacji dla ziemniaków wśród chłopów i ziemian, należało stworzyć wrażenie wysokiego prestiżu tej rośliny. Angażując autorytet władcy, inwestując czas i środki, otaczając nimbem powagi, zmienił Fryderyk walerizację ziemniaka w oczach niechętej dotychczas warstwy najniższej. Z rośliny, którą postrzegano pierwotnie w Prusach jako ewentualną paszę dla zwierząt, przeistoczyła się w roślinę królewską. W działaniach Fryderyka widać ogromne zaangażowanie nie tylko w sprowadzenie ziemniaków, ale co ważniejsze, we wzbudzeniu poważnego zainteresowania nimi w najszerszym kręgu społecznym. Nie adresował on swoich zabiegów do junkrów, lecz do najniższych warstw społecznych związanych z produkcją na roli. Przede wszystkim to właśnie oni mieli zobaczyć i odczuć prestiż ziemniaków, co się z powodzeniem udało przeprowadzić.

Dla ukazania radykalnej zmiany w uprawie *Solanum tuberosum* w prowincji śląskiej wystarczy porównać sytuację z roku 1770, gdy wyprodukowano 227 000 korców ziemniaka, z 1798 r., kiedy produkcja wzrosła do 2 114 000 korców (Inglot 1986, 245). Jak już wcześniej zostało wspomniane, na przemianę statusu ziemniaka w gospodarce wiejskiej wpływ miał głód z 1771 r. Jednak nie

była to pierwsza kryzysowa sytuacja, jaka mogła wpłynąć na tę odmianę. Jak pisze Stefan Ingot w *Historii chłopów śląskich*: „Już jednak w okresie głodu podczas wojny siedmioletniej był ziemniak wydatną pomocą w wyżywieniu ludności. W departamencie glogowskim podawano w 1756 r. ogólną ilość posadzonych ziemniaków na 4 korce 91/2 macy, a pełny ich zbiór na 43 korce 121/2 macy. W departamencie wrocławskim posadzono w 1757 r. 169 korcy, a zebrano 761” (Ingot 1979, 128).

Należy w tym miejscu podkreślić zmianę, jaka zaszła w roli pełnionej przez ziemniaka. W wyniku przedstawionych przemian zyskuje on poważną rolę rośliny produkowanej na dużą skalę i status zbliżony do zbóż. Wcześniej stanowił jedynie ciekawostkę florystyczną, zajmował miejsce rośliny ogrodowej na równi z innymi. Zmiana, jaka zaszła, spowodowała nie tylko przejście na inny poziom ilościowy — uprawa polowa, ale co ważniejsze, zmienił się status jakościowy ziemniaka. Przenikając do masowej produkcji, utracił on pozycję elitarniej rośliny ogrodowej, stanowiącej dodatek kulinarny. W nowym zastosowaniu pozbawiony został także wcześniejszej funkcji estetycznej, nikt nie sadził kartofli na polach dla piękna ich kwiatostanów. Zostały więc po raz kolejny zmienione podstawowe, dystynktywne funkcje ziemniaka, a zatem jako zjawisko uległ gruntownej przemianie. Zaś jego role, które uzyskał po przybyciu na kontynent europejski, okazały się być nietrwale.

W gospodarce rolnej Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII stulecia ziemniak miał raczej znaczenie marginalne, o czym była już mowa wcześniej. Pewną zmianę można dostrzec w latach siedemdziesiątych, kiedy to pojawiają się jego uprawy w zachodnich rejonach kraju. Nie mamy to do czynienia z eksplozją arealów przeznaczonych na uprawę ziemniaka. Jednak w nielicznych wsiach Wielkopolski, Małopolski czy Pomorza Zachodniego zaczyna być sadzony w ogrodach w większej ilości (Ingot 1970, 370). Patrząc na mapę tego regionu w drugiej połowie XVIII w., trudno odrzucić myśl o dyfuzji idei uprawy tej rośliny od zachodniego sąsiada, który zaczyna wyraść na największego producenta w tym rejonie Europy. Natomiast produkcja ziemniaków intensyfikuje się na tych ziemiach polskich, które zostały włączone do królestwa Prus w wyniku kolejnych rozbiorów. Widać to wyraźnie, kiedy przyjrzymy się produkcji roślinnej w latach 70. XIX w. w Poznańskim, gdzie na jednego mieszkańca zbierano 1284 kg, a na Śląsku 827 kg. Widać, że ten drugi obszar stracił na dominacji, chociaż jeśli zestawić tę wielkość z 242 kg w Galicji, to i tak widoczna jest dominacja zaboru pruskiego (Ingot 1972, 38).

Na ziemiach Rzeczypospolitej, które zaanektowała Austria w konsekwencji kolejnych trzech rozbiorów, do końca XVIII stulecia nie odnotowuje się wzrostu zainteresowania uprawą ziemniaków. Znaleźć je można było jedynie jako jedną z wielu — i to nie najważniejszą — roślinę ogrodową. Właściwa ekspansja na tych terenach to wiek XIX, a właściwie dopiero lata 60., co było

konsekwencją między innymi wprowadzenia nowego rolnictwa. Działania te były konsekwencją kryzysu w agronomii tego obszaru dawnej Rzeczypospolitej. Ważną rolę odgrywała również pogarszająca się sytuacja chłopów, którzy w wyniku coraz większej parcelacji gruntów tracili część dochodów. Dlatego też ziemniak sprawdzał się doskonale jako element diety ułatwiający przetrwanie na przednówku. Przemianę znaczenia tej rośliny oddaje na pewno zmieniająca się na przestrzeni zaledwie jednej dekady wielkość arealów przeznaczonych pod jej uprawę. W 1876 r. było to ok. 430 tys. ha, a w 1886 r. już ponad 550 tys. ha (Inglot 1972, 175). Poza uprawami chłopskimi pojawia się jeszcze jeden czynnik w pewnym stopniu wpływający na wielkość produkcji ziemniaka, a mianowicie fakt, że folwarki, które straciły na kryzysie związanym z ograniczeniem eksportu zboża, przechodziły na produkcję zwierzęcą i zwiększały udział przemysłu propinacyjnego. Nie znaczy to, że wcześniej propinacja nie występowała w folwarkach, a jedynie, że zaczęto wytwarzać właśnie z ziemniaka pewien procent alkoholi ciężkich. Jednakże częściowe przejście przemysłu gorzelniczego na ziemniaki nie miało kluczowego znaczenia dla rozpropagowania tej rośliny.

Na ziemiach zaboru rosyjskiego sytuacja produkcji ziemniaków była najgorsza, co oznacza, że w początku XIX stulecia ich udział w uprawianych roślinach wynosił zaledwie 5 %. Dodatkowo sytuację pogarszała bardzo niska wydajność rolnictwa w ogóle (ok. 2-4 korce zbiorów z 1 korca). Ziemniaki również kształtowały się na bardzo niskim poziomie ok. 4 korców, a sytuacja poprawia się dopiero w latach 30. tego stulecia, gdy produktywność wzrasta do 27 korców. Również i w tym zaborze rozwój przemysłu gorzelnianego opartego na ziemniaku nie ma większego wpływu na zwiększenie się arealów upraw tej rośliny. Dopiero przechodzenie do nowoczesnego rolnictwa, odejście od trójpolówki, rozwój chowu zwierząt i niezbędnej dla nich bazy żerowej powoduje intensyfikację zainteresowania uprawą ziemniaka. Największy wzrost odnotowany został po ustąpieniu zarazy ziemniaka, która opanowała dużą część Europy w połowie stulecia. W latach 1863-1913 ilość gruntów przeznaczanych pod uprawę ziemniaka wzrosła o ok. 115%, co można wiązać także z dostrzeżeniem znaczenia tej rośliny dla bezpieczeństwa żywnościowego (por. Inglot 1972, 301-306).

Na zakończenie rozważań historycznych warto przyrzeć się poniższemu zestawieniu jako przykładowi dalszej ekspansji ziemniaka w Europie, której konsekwencje znamy dziś.

Tab. 1. Przeciętne roczne zbiory ziemniaków w latach 1880-1913
dla wybranych ziem polskich i niektórych krajów europejskich.

Kraje	Lata					
	1880-1882	1890-1892	1895-1897	1901-1905	1906-1910	1911-1913
1871-1873=100						
Galicja	114,5	162,9	203,6	°	254,2	266,2
Królestwo Polskie	129,9	143,0	174,9	224,1	312,4	312,6
Austria	°	98,8	116,7	146,8	167,6	146,6
Francja	115,3	141,4	147,1	145,7	157,3	163,7
Niemcy	107,7	119,3	151,6	192,4	197,1	202,5

Źródło: Cezary Kulko, Juliusz Łukasiewicz, Cecylia Leszczyńska, Historia Polski w liczbach. Polska w Europie, Warszawa: GUS, 2014, s. 262.

Przy czym, jak piszą autorzy powyższego zestawienia: „W stosunku do lat 1839-1840 zbiory ziemniaków w Królestwie Polskim w latach 1870-1872 wzrosły ponad 3-krotnie, a we Francji w latach 1868-1869 — o ponad 50%; w stosunku do lat 1842-1844 zbiory te w latach 1850-1870 wzrosły w Austrii o 86% (a w latach 1885-1887 — prawie 3-krotnie) oraz w Niemczech [...] — o 66%, [...]. W stosunku do lat 1878-1882 zbiory ziemniaków w zaborze pruskim wzrosły w latach 1909-1913 ponad 2-krotnie” (Kuklo [et al.] 2014, 262).

Pomimo tej ogromnej kariery, jaką zrobił ziemniak w Europie przełomu XVIII i XIX w., należy podkreślić, że była to kariera głównie w sferze ekonomicznej. W każdy z przytoczonych przypadków sukces implementacji ziemniaka na skalę masową związany jest z kryzysami: w agromonii i żywnościowym. Na Starym Kontynencie nie odnajdziemy już przejawów kultów religijnych powiązanych z ziemniakiem. Utracił on zatem funkcję konfesyjną, a jego początkowa rola jako rośliny ozdobnej, ogrodowej również została mocno zmarginalizowana, a upowszechnienie odebrało mu także status ciekawostki botanicznej i przedstawiciela flory egzotycznej. W zastosowaniu jako rośliny produkowanej masowo z całego bogactwa wymiarów pozostał jedynie ten o charakterze ekonomicznym i dietetycznym.

* * *

Reasumując, można chyba znaleźć w przedstawionym obrazie dziejów ziemniaka elementy konstytutywne dla modelu Prigogine’a uzupełnionego o kategorię dyfuzji. Dostrzec więc można etapy deterministycznego rozwoju, a także punkty bifurkacji i działający w nich proces dyfuzji. Przy czym w przypadku tego ostatniego można zauważyć, że doprowadził on do dwóch odmiennych sytuacji — raz braku akceptacji dla elementu dyfundującego, w drugim przypadku jego przyjęcia. Za fazę deterministyczną możemy przyjąć pierwotną sytuację ziemniaka na jego obsza-

rach autochtonicznych. Jest on tam rośliną posiadającą wymiar aprowizacyjny, ale także i kulturowy, w szczególności religijny i kultowy. Wszelkie zachodzące w tym systemie zmiany miały charakter deterministyczny. Przykładem mogą być zabiegi polegające na obniżeniu zawartości alkaloidów, co miało zwiększyć jego przydatność konsumpcyjną. Było to działanie przewidywalne, bo skoro ziemniak miał zastosowanie kulinarne, a jego wartość smakową ograniczała gorycz (wywołana alkaloidami), to dla poprawy tych walorów należało obniżyć ilość tej goryczy. Pierwszą znaczącą zmianę w sytuacji ziemniaka widać po przeniesieniu na grunt europejski, kiedy to ulegają poważnym przemianom jego funkcje. Po pierwsze traci całkowicie swoją rolę religijną, a więc znika jedna z jego ważnych funkcji, jakie pełnił na obszarach autochtonicznych. Po drugie przestaje być rośliną o poważnym znaczeniu dietetycznym i aprowizacyjnym, przynajmniej na początkach swojej bytności w Europie kontynentalnej. Możemy zatem mówić, że w wyniku procesu dyfuzji ziemniak utracił swoje bardzo istotne funkcje i nie odniósł sukcesu. Przyczyn należy poszukiwać w niewielkim zainteresowaniu nim w sferze kulinarnej ze strony tych, którzy mogliby zadbać o odpowiednią jego propagację. Chodzi tu przede wszystkim o czynniki decyzyjne, a więc w tamtym okresie historycznym głównie władców. Również na niwie religijnej nie istnieją przesłanki, które mogłyby sprzyjać jego rozpowszechnieniu, m.in. dlatego że dominujący w Europie system religijny nie zawierał kultów roślinnych. Powstaje zatem sytuacja, w której pełni on jedynie rolę ciekawostki florystycznej, czy ekskluzywnego dodatku kulinarnego. Jednakże sytuacja ta dotyczy tylko wąskiej grupy społecznej — przyrodznawcy i elita społeczna. Pozostaje on poza zasięgiem szerszych kręgów społecznych, które nie dostrzegają jego wartości. Można odnieść tę sytuację do tej fazy w modelu Proggine'a, gdzie zmiany zachodzą w sposób deterministyczny. Świadczyć o tym mogą takie zjawiska jak to, że był on opisywany przez kolejnych przyrodznawców, sadzony w kolejnych ogrodach i ewentualnie przekazywany przez niektórych przedstawicieli elity innym jej przedstawicielom. Zawsze jednak funkcjonuje w tych samych rolach. Zmiana jego statusu następuje dopiero wówczas, kiedy pojawiają się sytuacje kryzysowe. Wówczas to w systemie, który wymaga zmian, dochodzi do przebudowania podstawowych funkcji ziemniaka i pojawiają się jego odmienne zastosowania. Przykładem jest opisany tu przypadek Prus i ich władcy. Pojawia się w systemie moment bifurkacji, w którym następuje dyfuzja nowego zjawiska — ziemniak, jako roślina wykorzystywana w produkcji wielkoobszarowej. Nie byłoby to jednak możliwe bez spełnienia kilku warunków. Po pierwsze bez wysiłku decydenta przy jego propagowaniu, ale także jego zaangażowania w podtrzymanie zainteresowania przez jak najszerszą grupę społeczną. Ważnym czynnikiem była również rewaloryzacja ziemniaka w najniższej i najszerszej warstwie społecznej, a także zbudowanie jego prestiżu w oparciu o prestiż władcy. Dalszy rozwój systemu

to przejście do fazy deterministycznej w modelu samoorganizacyjnym, którego manifestacją była chociażby produkcja masowa o charakterze towarowym.

Mamy zatem do czynienia z historią czy może historiami rośliny, która stała się zjawiskiem globalnym. Zaś jej dzieje są konsekwencją działania dwóch procesów, które to modyfikowały jej historię wprowadzając ją na odmienne tory i tworząc nowe opowieści. Dlaczego pojawia się tu liczba mnoga? Ponieważ wydaje się, że można mówić przynajmniej o trzech historiach. Pierwszej: ziemniaka, jako rośliny o znaczeniu aprowizacyjnym i kultowym, religijnym. Drugiej, jako rośliny egzotycznej, ogrodowej również o funkcji estetycznej i trzeciej: ziemniaka w roli jednego z podstawowych składników diety uprawianego w skali masowej. Przy czym historie te mają swój początek w różnych momentach dziejowych, jednakże można chyba powiedzieć, że trwają one równoległe do dnia dzisiejszego. Można też chyba skonstatować odmienną dynamikę tych historii, jedne są monotonne (dzieje religijne i ogrodnicze) inna zaś dynamiczna (wzrost produkcji masowej, nowe zastosowania w powszechnym żywieniu — frytki, chipsy itp. oraz w propinacji). Jest ziemniak zatem przykładem zjawiska o charakterze globalnym, którego dzieje nie mają postaci liniowej ani nawet linearnej. Pomimo wspólnego pochodzenia jego pojawianie się i rozprzestrzenianie w różnych częściach świata i historycznych okresach to odmienne historie kształtowane zarówno nowymi specyficznymi kontekstami kulturowymi, jak i nieprzewidywalnymi innowacjami. Owe innowacje są odpowiedzialne za dużą dynamikę jego dziejów, a także i jego zmienność i nietrwałość, jako zjawisk o charakterze globalnym. Jeśli trwałość zjawiska to zachowywanie, utrzymywanie w stanie niezmiennym jego właściwości użytkowych, a nietrwałość wynika z przemiany owych właściwości, pojawianie się nowych czy zanik wcześniej istniejących, to w przypadku ziemniaka mamy ewidentny przykład zjawiska nietrwałego. Na koniec można postawić pytanie. Czy z faktu, że zjawisko (zjawiska) o charakterze globalnym są nietrwałe, udałoby się wywieść, udowodnić, wykazać nietrwałość globalizacji?

Literatura:

- Andersson, Jens A.; 1996, Potato Cultivation in the Uporoto Mountains, Tanzania. An Analysis of the Social Nature of Agro-Technological Change; w: African Affairs, Vol. 95, No. 378, ss. 85-106
- Burchardt, Jeremy F.; 2000, Land and the Laborer. Potato Grounds and Allotments in Nineteenth-Century Southern England; w: Agricultural History, Vol. 74, No. 3, ss. 667-684
- Baszkiewicz, Jan; 1999, Historia Francji, wyd. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo
- Bues, Almut; 1998, Historia Niemiec XVI-XVIII wieku, przeł. I. Kąkolewski, Warszawa: Wydawnictwo TRIO

- Chapman, Jeff; 2015, The Impact of the Potato, [online], [pobrano:25-05-2015], [dostęp: <http://www.history-magazine.com/potato.html>]
- CIP, International Potato Center, [online], [pobrano: 12-05-2015], [dostępny: <http://cipotato.org/potato/>]
- Czerniecki, Stanisław; 1682, Compendium ferculorum albo zebranie potraw..., Warszawa: W Drukarni Jerzego i Mikołaja Schedlów J.K.M. Typ.
- Dzwonkowski, Wiesław; 2004, Rynek ziemniaków w UE i na świecie, [online], [pobrano: 10-05-2015], [dostępny: <http://www.agro-info.org.pl/index/?id=e3796ae838835da0b6f6ea37bcf8bcb7>]
- Elferink, Jan G.R.; 2008, Ethnobotany of the Incas; w: Selin, Helaine (red.), Encyclopaedia of the History Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures, 2. wyd., Netherlands: Springer
- Encyklopedia PWN.pl.; 2001, [CD-ROM] Seria multimedialna, t. 13 Nauki przyrodnicze, Warszawa: PWN
- Gitomer, Charles S.; 1996, Potato and Sweetpotato in China: Systems, Constrains and Potential, Lima: International Potato Center
- Grzybowski, Stanisław; 2003, Historia Irlandii, wyd. III, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo
- Haur, Jakub, K.; 1675, Oekonomika ziemiańska generalna punktami partikularnemi, interrogatoryami gospodarskimi, praktyką miesięczną, modylleuszami abo tabulami arithmeticznemi objaśniona..., Kraków
- Haur, Jakub, K.; 1693, Skład abo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej..., Kraków
- Hobhouse, Henry; 2001, Ziarna zmian. Sześć roślin, które zmieniły oblicze świata, przeł. M. Fedyszak, Warszawa: Muza S.A.
- Inglot, Stefan (oprac. i wstęp); 1954, Krzysztof Kluk, O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich, Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich — Wydawnictwo
- Inglot, Stefan [et al.] (red.); 1970, Historia chłopów polskich, T. I, Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Inglot, Stefan [et al.] (red.); 1972, Historia chłopów polskich, T. II, Okres zaborów, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Inglot, Stefan [et al.] (red.); 1979, Historii chłopów śląskich, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Inglot, Stefan; 1984, Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Jong De, Hielke; 2015, Potatoes and Faith, [online], [pobrano: 25-05-2015], [dostęp: <http://spudsmart.com/featured/potatoes-and-faith.html>]
- Kaufman, Jason; Patterson, Orlando; 2005, Cross-National Cultural Diffusion: The Global Spread of Cricket; w: American Sociological Review, Vol. 70, ss. 82–110
- Kluk, Krzysztof; 1777, Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych... T. I, O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach..., Warszawa: w Drukarni J.K.Mci i Rzeczypospolitej u XX. Schol. Piar.
- Krasuski, Jerzy; 2008, Historia Niemiec, wyd. III, Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo
- Kulko, Cezary; Łukasiewicz, Juliusz; Leszczyńska, Cecylia; 2014, Historia Polski w liczbach. Polska w Europie, Warszawa: GUS
- Lemnis, Maria; Vitry, Henryk; 1983, W staropolskiej kuchni i przy polskim stole, wyd. III, Warszawa: Wydawnictwo Interpress
- MacDonogh, Giles; 2008, Fryderyk Wielki. Brutalny wódz i subtelny filozof, przeł. M. Nowak-Kreyer, Warszawa: Amber

- Mägdefrau, Karl; 2004, *Historia botaniki. Życie i dokonania wielkich badaczy*, tłum. M. Mularczyk, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
- Matuszewska, Przemysława; 1966-1967, Kitowicz Jędrzej; w: *Polski Słownik Biograficzny*, Kapostas Andrzej — Klobassa Zręcki Karol, Tom XII, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk
- Messer, Ellen; 2000, *Potato (White)*, W: Kenneth F. Kiple, Kriemhild C. Ornelas (red.), *The Cambridge World History of Food. Volume One*, Cambridge: University Press
- Nowicka, Ewa; 2003, *Świat człowieka — świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa: PWN
- Nobis, Adam; 2006, *Zmiana kulturowa: między historią i ewolucją*, Wrocław: Arboretum
- Ochamański, Władysław; 1965, *Wiedza rolnicza od XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk
- O’Beirne Ranelagh, John; 2003, *Historia Irlandii. Narody i cywilizacje*, przeł. K. Baczyńska-Chojnacka i P. Chojnacki, Warszawa–Gdańsk: Wydawnictwo MRABUT
- O’Riordan, Tomás; 2001, *The Introduction of the Potato into Ireland*; w: *History Ireland*, Vol. 9, No. 1, ss. 27-31
- Orłowski, Bolesław [et al.] (red.); 1979, *Encyklopedia odkryć i wynalazków. Chemia, fizyka, medycyna, rolnictwo, technika*, Warszawa: Wiedza Powszechna
- Paluch, Andrzej K.; 1990, *Mistrzowie antropologii społecznej. Rzecz o rozwoju teorii antropologicznej*, Warszawa: PWN
- Ping-Ti Ho; 1955, *The Introduction of American Food Plants into China*; w: *American Anthropologist. New Series*, Vol. 57, No. 2, Part 1, ss. 191-201
- Podbielkowski, Zbigniew; 1985, *Słownik roślin użytkowych*, wyd. V, Warszawa: PWRiL
- Podraza, Antoni; 1960-1961, Haur Jakub Kazimierz; w: *Polski Słownik Biograficzny*, Gross Adoli — Horoch Kalikst, Tom IX, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk
- Podraza, Antoni; 1961, *Jakub Kazimierz Haur pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk
- Pollak, Roman (oprac.); 2003, *Jędrzej Kitowicz, Opisanie obyczajów za panowania Augusta III, t. II*, Wrocław: Ossolineum
- Prigogine, Ilya; 2000, *Kres pewności, czas, chaos i nowe prawa natury*, przeł. I. Nowoszweska, Warszawa
- Prigogine, Ilya; Stengers Isabelle; 1990, *Z chaosu ku porządkowi. Nowy dialog człowieka z przyrodą*, przeł. K. Lipszyc, Warszawa
- Salmonowicz, Stanisław; 1996, *Fryderyk Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo
- Szemiński, Jan (tłum., przypisy, komentarz); 2015, *Inkowie o Inkach. Antologia*, Warszawa: Wydział „Artes Liberales” Uniwersytet Warszawski
- Szemiński, Jan; Ziółkowski, Mariusz; 2006, *Mity, rytuały i polityka Inków*, Warszawa: PIW
- Tomaszewski, Edward; 1934, *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Lwów, Warszawa: skł. gl. Kasa Mianowskiego
- Turner, Steven; 2005, *After the famine. Plant pathology, Phytophthora infestans, and the late blight of potatoes, 1845-1960*; w: *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences*, Vol. 35, No. 2, ss. 341-370

Wielądko, Wojciech; 1800, Kucharz doskonały w wybornym guście z oszczędnością godny z kopersztychami zastawiania stołów..., Warszawa: Nakładem Thomasa i Melchiora

Women in Pre-Columbian Latin America; 2015, [online], [pobrano: 25-05-2015], [dostęp: http://web.clark.edu/afisher/HIST252/lectures_text/women_medieval_meso-america.doc]

Wybór z wyboru wiadomości gospodarskich; 1795, b.m.w.